

MANAS DESTANI'NDA 'TÜRKÜ TİL' KAVRAMI

Nuridin USEEV*

Özet:

Araştırmacılar tarafından Türk boy ve topluluklarının ansiklopedisi olarak değerlendirilen 'Manas Destanı'nın S. Orozbekov varyantında Türklük bilinci ve Türk kimliği ile ilgili birçok husus vardır. Bunlardan biri 'Türkü/Türki til, Türk tili, Türkünün tili, Türkünün tili' kavram işaretleri ile verilen genel 'Türk dili'dir. Makalemizde işte bu kavram işaretleri metinlerde taranmış, bu metinlerin analizi yapılarak destandaki 'Türkü dil'in özellikleri dokuz maddede özetlenmiştir. Örneğin, destandaki 'Türkü dil' bütün Türk halklarına ait olan genel Türk dili olup, Kırgız Türkçesi bunun bir dalıdır. S. Orozbekov 'Türkü dil'i temiz tutmaya çalışmakta; dolayısıyla bazı kelimelerin (alçak dağ, aybalığı, ileki) Türküçö/Türkçe karşılıklarını (adır, boştolu, dastar) vermektedir. Bundan başka 'Türk dili'nin ortaya çıkış tarihi destanlara özgü bir şekilde saptanmaya çalışılmıştır. Yabancı yerde yaşayan Üsön'ün dilinden Türklerin ana diline, Türkü dile olan özlemi ve sevgisi dile getirilerek ana dilini koruma ve oğullarına öğretme çabası gösterilmiştir. Bundan başka 'Türkü dil'in yazıda kullanıldığı Manas'ın kumbeti yapılırken oraya Arapça, Farsça ve Türküce cümlelerin kazındığı söylenerek belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: 'Manas Destanı', Türkü til, genel Türk dili, S. Orozbekov, Türklük.

The 'Türkü Til' Concept in Manas Epic

Abstract:

There are many issues related to Turkish identity and the Turkish consciousness in the S. Orozbekov's variant of 'Manas Epic', which is evaluated by researchers as the encyclopedia of the Turkish people. One of them is the general Turkish language given by the expression as Türkü/Türki til, Türk tili, Türk tili, Türkünün tili. These expressions have been scanned. The analysis of these texts has been made and characteristics of Türkü language as nine items have been summarized. For example, the Türkü language in the 'Manas Epic' is a general Turkish language belonging to all Turkic tribes, the Kyrgyz Turkish is a branch of this general Turkish language. Q.

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji Bölümü, nuruseev@gmail.com

Orozbekov tries to keep clean Türkü language, thus he gives the Turkish equivalents (adır, boştolu, dastar, tükköyü) of some words (low mountains, sea calf, turban, mammoth). Furthermore, the history of Turkish language's appearance has been studied to determine in terms of epic history in a unique way.

Key words: 'Manas Epic', Türkü language, general Turkish language, S. Orozbekov, Turkish identity.

Giriş:

Sadece Kırgızların değil, bütün Türk boy ve topluluklarının en büyük destanı, paha biçilmez halk edebiyatı eseri olan Manas Destanı, Türk boy ve topluluklarının tarihine, sosyal hayatına, inancına, halk eğitimine, etnografisine vs. ait unsurları içerdiğinden Türk boy ve topluluklarının ansiklopedisi gibi bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla Manas Destanı'nda Türk kültürü, tarihi ve inancı ile ilgili bilgilerin geçmesi beklenmektedir. Destan üzerinde yaptığımız çalışma sonucunda destanda genel Türklükle ilgili birçok unsurun yer aldığını gördük. Genel Türklüğe ait unsurlardan birisi bu *Türkü til, Türki til, Türk til, Türktün tili, Türkünün tili* terimleriyle verilen genel Türk dili kavramıdır. Bu makalede Manas Destanı'ndaki Türk *diline*/'Türkçe'ye dair ifadeler yer verilmektedir. Aşağıda, Kırgız Türkçesi ile ilgili mısralarda görüleceği gibi varyantını ele aldığımız manasçı S. Orozbekov'da Kırgız dili bilinci vardır. Ancak onun söylediği Manas'ı başından sonuna kadar okuyup dil ile ilgili bilgileri incelediğimizde destandaki kahramanların konuştuğu dile çoğunlukla Türkü/Türki/Türk dili denildiği ortaya çıkmıştır. Bunun kanıtı aşağıda verdiğimiz metinlerdir. Destandaki Türkü dil kavramını açıklığa kavuşturmak için aşağıdaki hususları ele almak gerektiğini düşünmekteyiz.

a) Türkü dil kavramının geçtiği bazı metinlerin analizi,

aa) Metinlerin anlamı,

ab) 'Türkü dil'le kimlerin konuştuğu, yani 'Türkü dil'in destanın ana metnine ya da S. Orozbekov'un kendisine ait olduğu meselesi,

b) Türkü dil terimiyle verilen dillerle destandaki Türkü dil kavramının karşılaştırılması.

Konumuza geçmeden önce Türkü til kavramıyla doğrudan ilişkili olan Türk ve Türkçe terimleri ve bu terimlerle verilen halk ile dil üzerinde durmak gerekmektedir. Türk kelimesinin bugünlerde ve Türkolojide halk adı olarak ele alınmasında ve incelenmesinde değişik görüşler vardır. Birinci görüş Türk özel adının Türk lehçelerini konuşan halkların genel ismi olduğunu, hatta bir milletin adı olduğunu savunan görüş. İkinci görüşe göre Türk kelimesi birbiriyle akraba olan dilleri konuşan -ancak etnik açıdan her zaman akraba olmayan- ayrı ayrı milletleri şartlı olarak birleştiren siyasi-içtimai etnonimdir. Birinci görüşü savunan bilim adamları Türk dilini tek bir dil sayarak artık ayrı bir edebî dil seviyesine ulaşan Kırgızca, Özbekçe, Sahaca gibi dilleri bir dilin

lehçeleri olarak kabul etmektedir (Ercilasun 2007a: 391-397). İkinci görüşteki bilim adamları ise Türk lehçelerinin her birini ayrı ayrı dil kabul ederek bir dil ailesini bildiren Türk dilleri adı altında birleştirmektedirler (Tekin 1997: 286-290).

Türkolojide 20. yüzyılın başına kadar Türk lehçeleri ayrı ayrı ele alınmayıp Türkçe ya da Tatarca kelimeleri ile verilmiştir. Ancak 20. yüzyılın başında Sovyetler Birliği'nde Türk lehçelerinin ayrı ayrı yazı dili hâline getirilmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile Türk kelimesinin bir devlet, millet adı olmasıyla bu milletin ve devletin diline Türkçe denilmesi sonucunda Türk etnoniminin ve Türkçe teriminin anlamı değişmeye başlamıştır. Bir başka deyişle Türk etnonimi ve Türkçe terimi sadece Türkiye Türkleri ve Türkiye Türkçesi için kullanılarak genel Türk halkını ve genel Türkçeyi bildirmek amacıyla Rusçada Tyurki (genel Türkler), Tyurkskiy (genel Türkçe), Turetskiy (Türkiye Türkçesi), Turki (Türkiye Türkleri), İngilizcede Turcic (genel Türkçe), Turkish (Türkiye Türkçesi) gibi yapay kelimeler türetilmiştir. Oysa 20. yüzyılın başına kadar Rusça kaynaklarda Turetskiy ve Tyurkskiy kelimeleri eş anlamlı kelimelerdi ve genel Türkçeyi bildirmekteydi.

Türkiye Türklerini Turki, diğer Türk halklarını Tyurki kelimeleriyle adlandırma tartışmaları sırasında Türkolojinin kurucularından birisi sayılan Rus bilim adamı P. M. Meliyoranskiy kendisini Türkiye Türkleri için 'Turok' ve genel Türkleri bildirmek amacıyla 'Tyurk' terimlerini kullanmaya karşı olan bilim adamlarından saymıştır. Çünkü ona göre değişik Slavlar (Ruslar, Bulgarlar, Çekler vd.) kendilerini Slav olarak tanımladıkları gibi Türk halkları ve boyları da Türk kelimesini kendilerini birleştiren isim olarak kullanma hakkına sahiptirler (Blagova 1973: 93).

Günümüzde Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve başka Türk devletlerinde Türk kelimesi sadece Türkiye Türklerini, Türkçe terimi Türkiye Türkçesini bildirmek için kullanılmaktadır. Bunun nedeni 20. yüzyılın başında Sovyet iktidarının 'böl, parçala ve yönet' siyasetinin sonucunda Kazak, Kırgız, Azeri ve başka Türk halklarının hafızasından, bilincinden üst kimlikleri olan Türklüğün silmesi ve 20. yüzyılın başına kadar tek yazı dili olan Türk dilinin yerine 20 ayrı yazı dilinin ortaya çıkmasıdır. Bu konuda L. Karahan şunları belirtmektedir:

20. yüzyılda Türk Dünyası'nda iki değil, yirmi yazı dili vardır. Yani Türkçe ikiye değil, yirmiye bölünmüştür. Peki bu parçalanma nasıl oldu? Kısaca bundan bahsedelim. 19. yüzyılda Türk Dünyası'nın büyük bir bölümü bağımsız değildi. Batı Türkistan'ı Ruslar, Doğu Türkistan'ı Çinliler istila etti. Rusların milletleri parçalama ve yok etme siyasetinde en etkili araç dil oldu. Başta İlminskiy adlı misyoner araştırmacı olmak üzere bazı Türkologlar, konuşma dillerini ayrı birer yazı dili hâline getirmek için çaba gösterdiler. Mesela İl-

minskiy, Tatar ve Kazak aydınlarına kendi lehçelerinde gramerler, alfabeler, eserler yazdırttı. Rus okullarında okudukları için ortak yazı dilini bilmeyen Türk aydınlarına kendi lehçelerinin edebî dil olması, yazı dili olması pek hoş geldi. Gaspıralı İsmail'in otuz yıl boyunca 'Tercüman' gazetesinde 'Dilde, fikirde, işte birlik.' prensibiyle ortak Türkçe için verdiği mücadele de sonuç vermedi ve ortak Türk yazı dili parçalandı. (Karahana 2011: 18)

Ortak dil parçalandıktan sonra önceden ortak tarih bilinci ve millî şuuru, kültürel benzerliği olan Türk halklarının arasındaki dil, kültür farklılıkları artmıştır. Yani kendilerini Türk adı altında birleştirme, kendilerini Türk sayma artık yok olmuştur. Ancak Kırgız'ı Kırgız olarak tutan, onun kimliğinin en yüksek, en kutsal unsuru olan Manas Destanı'ndan bambaşka bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, Manas Destanı'nda konuşulan dile Türkü dil denilerek Türklük kimliği bu dille verilmektedir.

2. Türkü Til Kavramının Geçtiği Metinler ve Yorumu:

I. Metin: (II. Kitap, s. 217-218, 9459-9470. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Cetimiş eki burka til Eç biröönö ep emes, Türkü til eken tilderi, Tük koyboy bakırın bilgeni. Sizderdin Türkü tiliñiz Tübü tereñ til eken, Tük koyboston biliñiz. Türkü tildin içinde Tübü Kırgız ziliñiz. Kıpçak, Kırgız bir tuğan Asiliñdi biliñiz	Yetmiş iki farklı dil, Hiçbirine benzer değil, Türkü dil imiş dilleri, Adamın bunu tam anladı. Sizlerin Türkü diliniz, Dibi derin dil imiş, Bunu tam olarak biliniz, 'Türkü dil'in içinde, Kökü Kırgız soyunuz. Kıpçak, Kırgız kardeşdir, Kökünüzü biliniz.

Bu metin Manas'ın kırk çorolarından Abdıldı ile Kutubiy'in yalnız gözlü ve insanları yiyen devi, karısı ile birlikte öldürdükten sonra söz konusu devin esareti altında olan insanlardan birisi, daha sonra Manas'ın çorolarından biri olan Caynak'ın İtaalı denilen halk içinde yaşadıklarını anlatırken geçmektedir. Caziya'dan (Cezayir) gelen Caynak Caziya'dan bilmeden yola çıktığını, Ergeceli halkında iki, karıları insan, kocaları köpek olan İtaalı halkında dört sene kaldıktan sonra onlardan kaçtığını, daha sonra tüccarlara katıldıktan sonra onlarla birlikte yukarıda anlatılan dev tarafından esir edildiğini ve yedi sene onun mağarasında kaldığını anlatmaktadır. İşte bu olayı anlatırken İtaalı halkının dilinin Türki til olduğunu belirtmektedir.

Bu metinde geçen 'Türkü dil'in kullanılmasının nedeni kocaları köpek, karıları insan olan İtaalı halkının dilinin Türkü dil olduğunu göstermektir. Bu dil genel bir 'Türk dili'dir. Çünkü destana göre İtaalı halkı Kırgızların için-

deki bir boy değil, kendi başına bir halktır. Günümüzde Kazakların Orta Yüz boyunun içinde İteli adlı küçük bir boy vardır (Aristov 2003: 175). *İteli* kelimesinin anlamına bakarsak bu kelime *it* (köpek) ve *eli* (halkı) şeklindeki iki kelimedenden oluşarak köpek halkı anlamını vermektedir.

Söz konusu metindeki Türkü dil destanın ana metnine, yani destanda anlatılan olaylar geçen tarihe ve mekâna ait bir dildir. Bir başka deyişle İtaali halkının dilidir. Bu metinde üzerinde durulması gereken iki husus vardır:

Birincisi, Caynak ‘*Sizlerin Türkü Diliniz, Dibi derin dil imiş, Bunu tam olarak biliniz*’ diye ‘Türk dili’nin derin bir dil olduğunu söyleyerek Türk halklarına bunu iyi bilmelerini önermektedir. İkinci bir husus destanın dili olan Kırgız Türkçesi ile destanda yer alan Türkü dil terimiyle verilen dilin arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmasıdır. Bu ise ‘Türkü tildin içinde, Tübü Kırgız ziliñiz, Kıpçak, Kırgız bir tuğan, Asiliñdi biliñiz (*Türkü Dil’in içinde, Kökü Kırgız soyunuz, Kıpçak, Kırgız kardeşir, Kökünüzü biliniz*)’ şeklindeki mısralarla verilmektedir. Bu mısralara göre Kırgızlar Türkü Dil’in içindeki bir halktır. Demek ki destanda anlatılan Türkü dil bütün Türk halklarına ait genel bir ‘Türk dili’dir. Bundan sonra Kırgızlarla Kıpçakların kardeş olduğunu belirterek köklerini bilmelerini önermektedir. Söz konusu mısralardan hemen sonra sözü S. Orozbekov alarak kendi düşüncesini şu mısralarda ifade etmiştir: Aligi bakır sözünün, Sovetine kiriñiz (*Bu insanın dediklerini, dikkate alınız*). Burada S. Orozbekov destan kahramanı olan Caynak’ın ‘Türkü dil’in derin bir dil olduğunu ve Kırgız ile Kıpçağın kardeş olduklarını belirterek Türk halklarına köklerini bilmelerini tavsiye etmektedir.

II. Metin: (III. Kitap, s. 270, 12721-12739. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Ata-ı-babañ sanatın	<i>Dedelerinin sayı sistemini,</i>
Abiret algın okugan.	<i>Öğreniniz okuyan.</i>
On miñ bolso san degen,	<i>On bin ise san denmiş,</i>
On sandı bilgen kişini	<i>On sanı yöneten kişiye</i>
Ordoluu orçun kan degen.	<i>Ordolu büyük padişah denilmiş.</i>
On san bolso bir ilek,	<i>On san ise bir ilek,</i>
Obolku <i>Türktün</i> sözündö	<i>Evvelki Türk’ün sözünde</i>
Milliondu kim bilet.	<i>Milyonu kim bilir.</i>
Ata-babañ sanatın	<i>Dedelerinizin sayı sistemini</i>
Almağınız çoñ mildet.	<i>Almanız size görevdir.</i>
On ileğiiñ bir tümön,	<i>On ileğiiñ bir tümön,</i>
Uşu sanat <i>Türkü til,</i>	<i>Bu sayı sistemi ‘Türkü dil’dedir,</i>
Oylonboston el cürğön.	<i>Düşünmeden halk gezmıştır.</i>
On tümönüñ top degen,	<i>On tümöne top denilmiş,</i>

Bu metin çok önemlidir. Çünkü bu metinde Türk boy ve topluluklarının eski sayı sistemi verilmiştir. Metinde 'Türkü dil'inde on bine "san", yüz bine "ilek", milyona "tümön", on milyona "top" denildiği anlatılmaktadır. Bu sayı sistemi de Kırgız, Kazak, Uygur gibi Türk boy ve topluluklarının ordularının toplanmakta olduğu sırada söylenmektedir. Dikkat edilmesi gereken diğer bir durum, bu metinde 'Obolku Türktün sözündö (*Evvelki Türk'ün dilinde*)' ibaresi ile Eski Türkçenin de yer almasıdır.

III. Metin: (IV. Kitap, s. 300, 13683-13690. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Baaşası Nupil kan bolgon, Oşo kezde bölünüp, Türkü degen til bolgon. Türkstan dep atangan, Tört cüz cıl ötüp aradan, Andan kiyin Türk uulu Azireti Iysanın Şariyatın karagan	<i>Padişahı Nupil Han olan, O zamanlar ayrılıp, Türkü denilen dil olan. Türkistan diye adlandırılan, Dört yüz sene geçmiş o zamandan, Ondan sonra Türk oğlu Hazireti İsa'nın Şeriatına baş eğiş</i>

Bu metindeki Türkü dil genel Türk tarihi ile ilişkili olarak yer almıştır. Bir başka deyişle Türk boy ve topluluklarının Naamut adlı nehri geçerek Taşkent'e gelip bu şehri yönettikleri, aralarına Alaş, yani Türk halklarından başkalarını sokmadıkları, Barakkan zamanında Yahudiliği kabul ettikleri, zengin yaşadıkları ve Nupil Han Dönemi'nde Türklerin dili ayrılıp Türkü til denildiği anlatılmaktadır. Bu metinde verilen bilgilere göre Türkü dil yaklaşık MÖ IV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Çünkü Nupil Han Dönemi'nde Türklerin diline Türkü til denildikten sonra 'Tört cüz cıl ötüp aradan, Andan kiyin Türk uulu, Azireti Iysanın, Şariyatın karagan (*Dört yüz geçmiş o zamandan, Ondan sonra Türk oğlu, Hazireti İsa'nın, Şeriatına baş eğiş.*)' mısralarında Türkü dil ayrıldıktan dört yüz sene sonra Türklerin Hristiyanlığı kabul ettikleri anlatılmaktadır. Hristiyanlığın MS I. yüzyılda ortaya çıktığını ve Türklerin bu tarihte Hristiyanlığı kabul ettiklerini kabul edersek 'Türkü dil'inin ortaya çıkışı MÖ IV. yüzyıla denk gelmektedir. Ele alınan metindeki Türki dil destanın ana metnine, yani destanda anlatılan olayların geçtiği tarihe ve mekâna ait genel 'Türk dili'dir. Yani S. Orozbekov'un eklediği bir metne ait değil ve sadece Kırgızca'yı kastetmemektedir.

IV. Metin: (V. kitap, s. 450, 17244-17247. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Baarı bakma candarı, <i>Türküçösü</i> tükköyü, Naadan eken baarınan, Mamont degen zaŋgarı	<i>Hepsi evcil canlılar,</i> <i>Türküçesi tükköyü,</i> <i>Naadanmış hepsinden,</i> <i>Mamut denilen büyüğü</i>

Bu metin çok önemlidir. Ele aldığımız metin Manas önderliğindeki Türklerin Türkistan'ı Çinlilerden geri almaları sırasında geçmektedir. Türkistan'ı yönetmekte olan Çinlilerin kağanı Alookeynin Margalaş şehrinde hayvanat bahçesi vardı. Alookey, Manas'ı öldürmek için bu hayvanat bahçesine sokmak ister. O sırada Manas'ın kendisi bu hayvanat bahçesini görmek istediğini söyler. İşte Manas hayvanat bahçesini gezerken yukarıdaki metin geçer. Bu metinde hayvanat bahçesindeki hayvanların en büyüğünün mamut olduğu ve ona da Türkü dilinde *tükköyü* denildiği ifade edilmiştir.

V. Metin: (V. kitap, s. 558, 17244-17247. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Alaş uulu bolgonuŋ, Sal közüdü tamamı, Kıyamət ketken babañar Kılğan işin tabalı. Akır bir kün ölüm ak, Arbaktardın atı üçün Tuugandar duba kılıp bak. Süylögönüm <i>Türkü til</i> , Ökümöttün eeleri Süyöründü özün bil. Aytkan akın Sagımbay, Atamdın atı Orozbak, Cardam bergen arıbak.	<i>Alaş oğlu olanlarınız,</i> <i>Çok dikkatle dinleyiniz,</i> <i>Kıyamete giden babalarınızın</i> <i>Yaptıkları işleri bulalım.</i> <i>Ahir bir gün ölüm hak,</i> <i>Ruhlar için kardeşler</i> <i>Dua edip iyi bak.</i> <i>Konuştuğum Türkü dil,</i> <i>Hükümetin sahipleri</i> <i>Sever misiniz, sevmey misiniz kendiniz biliniz.</i> <i>Söyleyen şair Sagımbay,</i> <i>Babamın adı Orozbak,</i> <i>Yardım eden her vakit</i>

Bu metin çok önemlidir. Çünkü bu metin S. Orozbakov'un kendisine ait olup o ele alınan metinde konuştuğu dilin, yani söylediği Manas Destanı'nın dilinin Türkü til olduğunu belirtmektedir. Demek ki S. Orozbakov için Manas Destanı'nın dili, Kırgız Türkçesi; Türkü til terimiyle verilen genel Türk dilinin bir koludur.

VI. Metin: (VII. Kitap, s. 70, 80-88. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Möndü payna - deyt eken Maŋgul, kalmak salamı. Ak sakal anday degende 'Alikti bilbey payna' – deyt, Al sözge külüp kalğanı. Uşu kezde Közkaman Tük koyboyt Türkün tilini. Tüşünük bolup bile elek Din İslam dinini.	<i>Möndü payna - diyorlarmış, Moğol, Kalmuk selamı. Ak sakal öyle deyince, 'Aliki bilmeyip payna' diyor, O söze gülmüşlerdir. O zamanda Közkaman Tam biliyor Türk'ün dilini. Düşünce oluşup daha bilmiyor Din İslam dinini.</i>

Yukarıdaki metin Manas'ın amcası Üsön'ün (Közkaman) halkını, yurdunu özleyip Kırgızlara gelirken kendisine küsen Kazak Hanı Kökçö'yü ziyerete gelmekte olan Manas'a, Manas'ın çorolarına denk geldiği anı yansıtmaktadır. Manas'ın amcası Üsön Çinliler tarafından Samaniler ile Çin arasındaki Cuişa adlı yere, Döngö adlı halkın arasına sürülmüştür. Üsön Kalmukların arasında evlenmiş, çoluk çocuk sahibi olmuş ve Üsön adı unutulmuş Közkaman adıyla anılmaya başlamıştır. Kırgızlardan Manas adlı kahraman çıkıp Türkistan'ı Çinlilerden, Kalmuklardan boşaltarak kendi ülkesini kurduğunu duyunca ailesini alıp Türkistan'a yol almıştır. Türkistan'a gelirken Tarbagatay Dağı'nda Manas'a denk gelir. Manas çorolarıyla birlikte kim olduklarını bilmek üzere önlere çıkar. Selam verirler. Kalmuklar arasında uzun süre kalan Üsön Kalmukça 'Möndü payna' diye selamlaşır. Manas'ın 'Alik almayı bilmiyor, payna diyor.' demesine arkadaşları güler. Üsön (Közkaman) de onların dediklerini anlar. İşte bu durum Türkü dil kavramının geçtiği 'Uşu kezde Közkaman, Tük koyboyt Türk tilini (O zamanda Közkaman, tam biliyor Türkün dilini)' mısralarında anlatılmaktadır. Gördüğümüz gibi burada Türk tili (Türk'ün dili) denilmektedir. Yani Manas'la arkadaşları arasında geçen konuşmanın diline Türk tili (Türk'ün dili) denilmiştir. Bu metinde dikkati çeken diğer bir husus bu dile aynı zamanda Kırgızça denilmesidir. Üsön ile olan bu konuşmada Manas'ın danışmanı olan Er Bakay Üsön'e

'Karıyası coop aytat:

'Aleki salam, balam - dep

Özüñüz kaydan cürösüz?

Kırgızdarça süylöysüz,

Kim bolosuñ, babam?' - dep" demektedir. Bir başka deyişle daha önce geçen Türk tili (Türk'ün dili) yerine Kırgızdarça (Kırgızca) tabiri kullanılır.

mıştır. Demek ki Manas Destanı'nda Türkü til kavramıyla Kırgızca da kast edilmektedir. Yani Türk dili kavram işareti Kırgızca kavram işaretinin yerine kullanılmaktadır. Bu metindeki Türk'ün dili; destanın ana metnine, yani destanda anlatılan olayların geçtiği tarihe ve mekâna ait bir dildir. Bir başka deyişle Manasla arkadaşlarının ve Üsön'ün konuştukları dildir.

VII. Metin: (VII. Kitap, s. 121-122, 3818-3824. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Biz aytabız selde – dep, İleki – dep atalgan Parsı degen elde – dep. <i>Türkü til</i> aytat dastar – dep, İlekiçe degen söz Parsıdan algan bul bir kep.	<i>Biz diyoruz buna selde,</i> <i>İleki diye adlandırma</i> <i>Farsi denilen halkta diye.</i> <i>Türki dilinde dastar denilir,</i> <i>İlekiçe kelimesi</i> <i>Farsiden geçmiş bir sözdür</i>

Bu metindeki Türkü dil tabirinin söyleyeni S. Orozbekov'un kendisidir. Yani destanın ana metnine, destanda anlatılan olayların geçtiği tarihe ve mekâna ait değildir. Çünkü bu metinde S. Orozbekov, evli Kırgız kadınlarının başlarına bağladığı eleçek adlı baş giysiyi anlatırken eleçek için kullanılan ileki, eleçek, selde ve dastar gibi kelimelerin kökünü kendince araştırmaya çalışır. Aslında Farsça olan **dastar** kelimesini Türkü til kelimesi olarak açıklar. Buradaki Türkü dil genel 'Türk dili'dir. Çünkü Kırgızca olduğuna işaret eden herhangi bir bilgi yoktur.

VIII. Metin: (VII. Kitap, s. 129, 4399-4408. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Balasin alıp cetelep, At koy - dep kelip kalıptır, Kökçör koyup salıptır. Attarı caman eken – dep, Kötörüp turgan Üsönü Köñülünö alıptır. 'Çörün' coyup salsam – dep, Eç bolbosu <i>Türk tili</i> Kökçököz koyup alsam – dep, Oşo kezde Üsöndün Orunduu çaşı cıyırma tört.	<i>Çocuğunu alıp eline,</i> <i>Ad verin - diye çıkmıştır,</i> <i>Kökçör ismini vermişler.</i> <i>İsimleri kötüymüş diye,</i> <i>Çocuğunu kaldıran Üsönü</i> <i>Gönlüne almıştır.</i> <i>'Çörünü' alıp atsam diye,</i> <i>Hiç olmazsa Türk dili</i> <i>Kökçököz adını versem demiştir.</i> <i>O zamanlarda Üsön'ün</i> <i>Yaşı önemli yirmi dört</i>

Söz konusu metindeki 'Türk dili'nin kullanılması ana dil duygusunu yansıtmaması açısından ilgi uyandırmaktadır. Söz konusu metinde Çinliler tarafın-

dan Samani adlı halk ile Çin arasındaki Cuuşa adlı yere, Döngö adlı halkın arasına sürülen Üsön Döngölör onun isteği üzerine çocuğuna Kökçör şeklinde Kalmukça isim vermesine 'Attarı caman eken (*İsimleri kötüymiş*)' diye memnun olmamakta, 'Eç bolboso Türk tili (*Hiç değilse Türk dili*)' şeklinde düşünerek Kökçököz diye değiştirmektedir. Bu metindeki Türk dili hem genel Türkçeyi hem de Kırgızca'yı bildiren bir dil olup, destanın ana metnine, yani destanda anlatılan olayların geçtiği tarihe ve mekâna ait bir dildir. Çünkü Türk tili tabirini destanın kahramanı Üsön söylemektedir.

IX. Metin: (VII. Kitap, s. 151, 6161-6168. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Tügöngön cerge barıpmın, Süylöböy cürüp neçe cıl, Türkü tildin köbünü Men da unutup kalıpmın. Ataı Kırgız dep aytsam, Azar tümön kep aytsam, Aıdabay cürüp baldarım, Adaşırtıdıı tilimen.	<i>Bitmiş bir yere gitmişim, Konuşmayı çok sene, 'Türk dili'nin çoğunu Ben de unutmuşum. Babanız Kırgız desem de, Çok sözler söylesem de, Anlamayıp oğullarım, Karıştırdınız dilimi.</i>

Üsön, oğullarının toplanıp Manas'a karşı sözler söylemekte olduğunu görür ve yanlarına gelip başından geçenleri, Manas'a gelip iyilikler gördüğünü anlatarak Manas'a karşı çıkmamalarını öğütler. Bu bağlamda E. Gürsoy Naskali, Kırgızca'yı unutup Kalmuklaşan Kamangöz'ün çocuklarının Kırgız soyundan olsalar bile yabancılaşmış ve toplum dışı sayıldığını belirtmektedir (Gürsoy Naskali 1995: 294).

Bu konuşma sırasında yukarıdaki metni söyler. Söz konusu metinde Üsön, Çinliler onu Döngölörün arasına sürdüğünde uzun süre konuşmadığı için 'Türk dili'ni unutmaya başladığını, unutmamak ve oğullarının Kırgız olduğunu anlatmak için Türkçe konuşmaya çalıştığını, ancak oğulları anlamadığı için kendisinin de dilinin karıştığını ifade etmiştir. Buradaki Türkü dil hem Kırgız Türkçesini hem de genel 'Türk dili'ni karşılayan ve destanda anlatılan tarihe ve mekâna, yani ana metne ait bir dildir. Çünkü bu metin destan kahramanı olan Üsön'ün sözlerdir.

X. Metin: (VII. Kitap, s. 191, 9148-9165. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Anatoli tarabı	<i>Anadolu tarafı</i>
Astalı degen bir toogo,	<i>Astalı adlı bir dağa,</i>
Çığıp alıp karadı.	<i>Tırmanıp baktı etrafa.</i>
Akkan suusu az bolgon,	<i>Akar suyu az olan,</i>
Aylanası taş bolgon,	<i>Etrafı taş olan,</i>
Ak kar turar too emes,	<i>Ak kar duran dağ değil,</i>
Toosu calpak pas bolgon,	<i>Dağı küçük alçak olan,</i>
Adır deybiz <i>Türkü til,</i>	<i>Adır diyoruz 'Türkü dil'de,</i>
Pas toonu adır demekti	<i>Alçak dağa adır demeyi,</i>
Türk balası baarı bil.	<i>Türk çocuğu tamamın bil.</i>
Başka curt baarı söz koşkon,	<i>Başka halkların hepsi söz katmış,</i>
Anık <i>Türkü</i> bizdin zil.	<i>Gerçek Türkü bizim doğamız.</i>

Bu metinde Avrupa'ya, Batı'ya sefere çıkan Manas'ın pehlivanlarına bakmak için Anadolu'daki Astalı adlı dağa tırmanarak etrafa baktığı anlatılmaktadır. Etraftaki dağların özellikleri anlatırken alçak dağa 'Türkü dil'inde 'adır' denildiği S. Orozbekov tarafından eklenerek alçak dağa 'adır' denileceği bütün Türk halklarına öğütlenmiştir. Bundan başka farklı dillerden 'Türkü dil'ine kelimeler girdiği, ancak gerçek 'Türkü dil'inin kendi doğalarında, kimliklerinde olduğu anlatılmıştır. Bu metin S. Orozbekov'un kendi eklemesi olup hem Kırgız Türkçesini hem de genel 'Türk dili'ni yansıtmaktadır.

XI. Metin: (VII. Kitap, s. 219, 11294-11319. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
On cüz bolso miñ degen, Oyu çolok adamlar Oşonu da bilbegen. On miñ bolso san degen, On san bilgen kişini Ordo tutkan kan degen. On san bolor bir tümön, Alda kaday sanat – dep, Azır turgan Türk uulu Buga bolbo darkümön. On tümönü top bolor, Türkü tildin sanatı Tübü oşo cerge toktolor. İlek degen barsı til, İzdebegin Türk uulu, Öz atañdın sözün bil. Birinçisi milliyon, Ekinçisi milliyar, Üçünçüsü tirliyan, Orustan algan tilife, Oylop körgün iniler, Osolduk bolor zilişe.	<i>On yüz olsa bin denmiş, Düşüncesi zayıf adamlar Bunu daha bilmemiş. On bin olsa san denmiş, On sanı bilen kişiye Ordo (han sarayı) tutan han denmiş. On san bir tümön olur, Bu nasıl bir sayı diye Şimdiki zaman Türk oğlu Buna şüphen olmasın. On tümön top olur, Türkü dilin sayısı Sonu burada durur. İlek diye Fars dili, Aramayın Türk oğlu, Öz babanın sözünü bil. Birincisi milyon, İkincisi milyar, Üçüncüsü trilyon, Rustan alan dilini, Bir düşünün kardeşler, Eksiklik olur kimliğine.</i>

Yukarıdaki metin, II. metin gibi Türk boy ve topluluklarının eski sayı sistemi ile ilgilidir. Bu metinde 'Türkü dil'inde on yüze 'bin', on bine 'san', yüz bine 'tümön', milyona 'top' denildiği anlatılmaktadır. Bu sayı sistemi de Türk boy ve topluluklarının eskiden çok sayıda olup her yere yayıldıklarını, çok yere hükmettiklerini anlatırken geçmektedir.

II. metin ile X. metin içerik bakımından birbirine benzemektedir. Çünkü her iki metinde de 'Türkü dil'deki sayı sistemi anlatılmaktadır. X. metinde üzerinde durulması gereken bir husus S. Orozbekov'un *ilek* kelimesinin Farsça; *milyon, milyar, trilyon* kelimelerinin Rusça olduğunu belirterek Türk oğullarına bunların yerine Türkçe kelimeleri kullanmalarını tavsiye etmesidir.

II. metin ile X. metinde anlatılan sayı isimlerinin ortasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, II. metinde yüz bine 'ilek', milyona 'tümön', on milyona 'top' denilmekte ise, söz konusu metinde yüz bine 'tümön', milyona 'top' denilmektedir. Yani X. metinde on milyon yoktur. *İlek* kelimesi atılmış, *tümön*

ve *top* kelimelerinin karşıladığı sayılar değişmiştir. Bunun nedeni de ‘İlek degen barsı til, İzdebegın Türk uulu, Öz atañdın sözün bil’ mısralarında anlatıldığı gibi yüz bini bildiren *ilek* kelimesinin Farsça olması nedeniyle kullanımdan atılmasıdır. Dolayısıyla aradan bir kelime atıldığı için *tümön* yüz bini ve *top* milyonu karşılayan kelimeler olarak değişmiştir. Söz konusu metinlerin söyleyeni S. Orozbekov’un kendisidir. Bu metinleri anlatmasının nedeni S. Orozbekov’un ‘ata-babañ sanatı (*dedelerinin sayı sistemi*), atañdın sanatı (*babalarımızın sayı sistemi*)’ şeklinde nitelendirdiği eski sayı isimlerinin kullanımdan düşerek unutulmakta olduğunu fark ederek yeni neslin bu kelimeleri öğrenmesini istemesidir. Bir diğer etmen de başka dillerden giren kelimelerin yerine öz Türkçe kelimelerin kullanılmasını önermesidir. S. Orozbekov bunu ‘İlek degen barsı til, İzdebegın Türk uulu, Öz atañdın sözün bil (*İlek diye Fars dili, Aramayın Türk oğlu, Öz babanın sözünü bil*)’ ve ‘Orustan algan tiline, Oylop körgün iniler, Osolduk bolor ziline (*Rustan alan dilini, Bir düşünün kardeşler, Eksiklik olur ziline*)’ şeklindeki mısralarında dile getirmektedir. Bu metinde anlatılan Türkü dil genel bir ‘Türk dili’dir. Çünkü söz konusu metinde ‘Obolku Türktün sözündö (*Evvəlki Türk’ün dilinde*)’ tabiri geçmektedir. Üstelik ‘Muruntadan Türk uulu, Cazılğan dalay kanatı (*Eskiden Türk oğlunun, Kanadı her yere yayılmıştır.*)’ mısralarında gördüğümüz gibi anlatılan olaylar bütün Türk halklarına aittir.

XII. Metin: (VII. Kitap, s. 369, 22832-22842. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kıtaydın tilin tutkamın, <i>Türküdüön</i> tük bir ukpadım, Kañgaydın tilin tutkamın, Kalkımdın tilin ukpadım. Kalkımdan azıp çañıldım, Kapırda cürüp zarıldım, Kadimki tildi sagındım. Cürgön cerim macusu, Dünüyögö tabıldım, Türmöktöy azıp zarıldım, <i>Türkünün tilin</i> sagındım.	<i>Çinlinin dilini</i> konuştum, <i>Türküden</i> hiç duymadım. <i>Kañgay’ın dilini</i> konuştum, <i>Halkımın dilini</i> duymadım. <i>Halkımdan azıp</i> yanıldım, <i>Kafırde ben</i> zorlandım, <i>Gerçek dili</i> özledim. <i>Yaşadığım yer</i> kâfirler, <i>Dünyasında ben</i> kaldım, <i>Çok</i> zorlandım, <i>Türkünün dilini</i> özledim

Üsön’ün (Közkaman) oğulları Manas’ı yıkarak iktidarı ellerine almak ve en büyük ağabeyleri Kökçököz’ü han ilan etmek istiyorlardı. Bir gün Manas’a hile yapmayı düşünen Kökçököz danışmak için Meñdibay adlı birisini çağırır. Meñdibay gelirken Üsön’e denk gelir ve Manas’a karşı çıkmakla ilgili gö-

rüşlerini söyler. Üsön sinirlenerek başından geçenleri ve Manas'tan gördüğü iyilikleri anlatır. İşte bu sırada söz konusu metni söyler. Bu metinde Çinlilerden çektiği zorlukları anlatarak Çin'de iken halkımın dili, gerçek dil diye nitelendirdiği 'Türkü dil'ini özlediğini belirtmektedir. Demek bu metindeki Türkü dil destanın ana metnine ait olup, hem Kırgız Türkçesini hem de genel 'Türk dili'ni yansıtmaktadır.

XIII. Metin: (IX. Kitap, s. 599, 43888-43897. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Andaydı körsö kuurular Atpay Uguz aylası. Murun cürgön dini bir, Bulduraşkan tili bir. Abunasir kelgen soñ, Amanatıñ uşu - dep, Akkelte miltık bergen soñ, Türkünün sözün baştaşkan, Kıtaydın tili kursun - dep, Tük aytıspay taštaşkan.	Öyle bir şeyi görürse Bütün Oğuzların çaresi tükenir. Önceden dinleri aynıydı, Buldurayan dilleri aynıydı. Abunasir geldikten sonra, Emanetin şu diye, Akkelte tüfeği verdikten sonra, Türkünün diline başlamışlar, Çinlinin dili gitsin diye, Hiç konuşmadan bırakmışlar.

Bu metin Manas'ın Hac'ca gittiğini duyan Çinlilerin askerlerini toplayarak Türkistan'a sefere çıktıkları ve Manas'ın bu sırada yurduna dönerek Çin ordusunu karşıladığı anda söylenmiş bir metindir. Ele alınan metinden önce Çin askerleri tasvir edilerek onların çok çeşitli, silahlarının da iyi olduğu anlatılmıştır. Söz konusu metinde Çinliler ile Oğuzların eskilerden karışık yaşadığı, Çince konuştukları, İslam büyüklerinden Abunasir gelip Manas'a Akkelte adlı tüfeği verdikten, yani Manas büyüyerek Türklere önder olduktan, İslam'ı kabul ettiklerinden sonra 'Türkü dil'inde konuşmaya başladıkları ifade edilmiştir. Türklerin Çince konuştukları bu metinden sonra gelen şu mısralarda anlatılmaktadır:

Kıyındarı Kırgızdın

Kıtaydın tilin bilişet.

İyileri Kırgızın

Çinli dilini biliyor (IX. kitap, s. 599, 43904-43906. satırlar).

Destanın ana metnine ait olan bu metindeki 'Türkü dili' genel bir 'Türk dili'dir. Çünkü metindeki olay genel Türk halkları ile ilgilidir. Metnin diğer bir özelliği dil kavramının İslam dini ve devlet olgusu ile ilişkilendirilmesidir. Yani 'Türkü dil'in Manas'ın başkaldırarak Türk devletini yeniden kurmasını

dan ve İslam'ı kabul etmelerinden sonra yeniden konuşılmaya başladığını yansıtmaktadır. Bu ise sosyolengüistikteki devlet - dil ilişkisinin destandaki örneği olarak değer kazanmaktadır.

XIV. Metin: (IX. Kitap, s. 632, 46491-46498. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Sadıktın sözü Barsı til, Maga işenbey barıp bil. Kele moldo keltirip, Tilegin kuday cetkirip, Arabı sözdön aştatıp, Barsı menen baştatıp, Türkü tildi ortogo Türmögü menen taştatıp.	<i>Sadık'ın dili Farsi dil, Bana inanmayıp gidip bil, Kele molla (hoca) getirip, Dileğini Huda verip, Arapça kelimelerle bezeyip, Farsi ile başlatıp, 'Türkü Dil'i ortaya Kümesiyle koymuştur.</i>

Ele alınan metin Kanıkey tarafından Manas'ın türbesi yaptırılırken geçmektedir. Manas vefat ettikten sonra eşi Kanıkey ona türbe yaptırır. Bu türbeyi Sadık adlı bir Fars yapmıştır. O, türbeye Arapça, Farsça ve 'Türkü dil'de cümleleri yazmıştır. Bu metindeki 'Türkü dil' destanda geçen tarihe ve mekâna, bir başka deyişle destanın ana metnine ait olup genel 'Türk dili'ni bildirmektedir. Bunun yanı sıra Türklerde türbeye yazı yazma geleneğinin olduğunu göstermektedir.

XV. Metin: (IX. kitap, Ek Metinler, s. 651, 781-788. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Cıldızdan bölök belgi çok, Cıluuluk izdep cırgalga Bıyakı cerge kelgi çok, Turgança kış, çayı çok, Tülöndön başka mayı çok, Türküçö atı boştolu, Dünüyögö teñebeyt, Cerdep turat oşonu.	<i>Yıldızdan başka nişan yok, İlklik arayıp, rahatlığa Buraya hiç gelesi yok, Her zaman kış, bahar yok, Aybalığından başka yağı yok, Türküçe adı boştolu, Dünyaya denk saymıyor, Yaşıyorlar burada.</i>

Bu metin Manas'ın beşinci seferi, yani Ruslara yaptığı seferle ilgilidir. Söz konusu metinde Rusların yaşadığı yerin soğuk olduğu, aybalığından başka yağın bulunmadığı anlatılmakta, aybalığına da 'Türkü dil'de boştolu denildiği belirtilmektedir. Bu metindeki Türkü dil S. Orozbekov tarafından eklenen mısralarda geçmekte ve genel 'Türk dili'ni bildirmektedir. Buradaki 'Türkü

dil'in kullanılmasının nedeni Kırgızcaya Rusçadan girmiş olan ve aybalığı kelimesini karşılayan 'tülön' kelimesinin genel Türkçedeki karşılığının 'boştolu' olduğunu gösterme isteğidir. Bu da S. Orozbekov'un ana dilini temiz tutma arzusundan kaynaklanmaktadır.

3. Manas Destanı'ndaki Türkü Til Nedir?

Manas Destanı Kırgızlar arasında Kırgız Türkçesi ile söylenen bir destandır. Manas'ı söyleyen Manasçılar bunun farkındadırlar. Bunu, varyantını ele aldığımız S. Orozbekov aşağıdaki gibi belirtmektedir: I. Kitap: s. 170, 2733-2737:

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Aytkan tilim ene til, Akılmandar oylop bil, Arkı ataңыз <i>Türktür</i> , Anık tili <i>Kırgızda</i> , Aңday albay cürüptür	<i>Söyleyen dilim ana dil,</i> <i>Bilgililer düşünerek bil,</i> <i>Dedeniz sizin Türk'tür;</i> <i>Gerçek dili Kırgız'da,</i> <i>Anlamadan geziyor</i>

Bu metinde S. Orozbekov, Manas'ı aktardığı dilin kendisinin ana dili, yani Kırgız Türkçesi olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu metnin diğer bir ilgi çekici özelliği S. Orozbekov Kırgızların bilgili insanlarına hitap ederek onların soyunun Türk olduğunu, Türklerin de gerçek dilinin Kırgızlarda konduğunu, ancak birçok insanın bunun farkında olmadığını belirterek onlara bunu düşünmelerini, bilmelerini önermektedir. Söz konusu metinden başka Kırgız Türkçesi ile ilgili bilgiler yukarıdaki metinlerden V. ve VIII. metinlerde de geçmektedir. Manas'ın amcası Üsön'ün (Közkaman) halkını, yurdunu özleyip Kırgızlara gelirken kendisine küsen Kazak Hanı Kökçö'yü ziyarete gelmekte olan Manas'a, Manas'ın çorolarına denk geldiği anı yansıtan V. metinde Manas'ın danışmanı olan Er Bakay Üsön'e şunları sorar: (VII. kitap, s. 70, 106-111. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
'Karıyası coop aytat: 'Aleki salam, balam – dep Özüñüz kaydan cürösüz? <i>Kırgızdarça</i> süylöysüz, Kim bolosuñ, babam?' – dep Er Bakay surap salganı'	<i>İhtiyarı cevap verir:</i> 'Aleki selam, çocuğum diye' <i>Kendiniz nereden geliyorsunuz?</i> <i>Kırgızca konuşuyorsunuz,</i> <i>Kim oluyorsun, dedeciğim?' diye,</i> <i>Er Bakay soru sormuştu.</i>

Gördüğümüz gibi burada Bakay Üsön'ün Kırgızca konuştuğuna dikkat çekmektedir. Bir başka deyişle daha önce geçen Türk tili (Türk'ün dili) yerine Kırgızdarça (Kırgızca) tabiri kullanılmıştır.

Manas'ın türbesinin yapımı anlatılan XIII. metinde Sadık Usta türbeye kendi ana dili olan Farsça dışında Arapça ve 'Türkü Dili'nde yazılar yazarak süslemiştir. Bu metinden hemen 11 mısra sonra türbeye aynı zamanda Kırgızca da sözler yazıldığı aşağıdaki mısralarda ifade edilmiştir: (IX. kitap, s. 632, 46510-46514. satırlar):

Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Köökar menen közdötüp, Arasın ayat sözdötüp, Kıyabı menen saldırgan, Kızmatına baarına Kırgız tilden kaltırgan	<i>Gevher ile süsleyip, Arasına ayetleri yazıp, Güzel bir şekilde yapmıştır, Hizmetine hepsinin Kırgız diliyle miras bırakmıştır.</i>

Ancak yukarıda verilen örneklerin gösterdiği gibi destanda anlatılan kahramanların konuştuğu ve S. Orozbekov'un kendisinin temiz tutmaya çalıştığı dil *Türkü til*, *Türki til*, *Türk tili*, *Türkünün tili* terimleriyle verilen 'Türk dili'dir. *Türkü/Türki* kelimelerinin kökü *Türk* olup, +ü, +i ekleri, eklendiği isim ile ilgili sıfat yapan nispet ekidir. Böylece *Türkü/Türki* kelimeleri *Türke ait olan*, *Türkçe* anlamlarına gelen bir kelime olup, Karahanlıca, Harezmi Türkçesi, Çağatayca, Osmanlıca gibi tarihî Türk lehçelerinde "Türk dili"ni bildirmiştir.

Yukarıda verilen terimlerden yazılı metinlerde ilk geçen ve 'Türk dili'ni bildiren terim *Türk tili* isim tamlamasında kullanılan *Türk* kelimesidir. Bu kelime Eski Uygurca metinlerde Türk tili, Türkçe ve Türk Uygur tili şeklinde geçmektedir. Karahanlı Dönemi'nden kalan eserlerin dili de Türkçe, Türk tili ve nadiren Türkîdir (Ercilasun 2007b: 15; 20).

Türkî/Türki kelimesi ilk defa *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçmektedir: lisa.net-turki (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 1). Bundan başka *Atebetü'l-Hakayık*'ta geçen 'Anın us çıkardım bu Türki kitab' mısrasında *Türki* kelimesi geçmektedir. Bu kelime *Türkî* şeklinde Eski Kıpçak metinlerinde de bulunmaktadır (Toparlı vd. 2007: 287). S. Orozbekov'un beslendiği ortam olan Çağatayca eserlerde bu dile Türk tili, Türkî ve Türkçe denilmekteydi (Ercilasun 2007b: 35).

Gördüğümüz gibi tarihî Türk lehçelerinde Türk tili, Türkî til kelimeleri ile, Köktürkçe, Eski Uygurca, Karahanlıca, Harezmi Türkçesi, Altın Ordu Türkçesi, Kıpçakça, Eski Oğuzca, Çağatayca gibi devirleri başından geçiren genel Türk dili verilmiştir. Manas Destanı'nda geçen metinlerdeki Türkü dil bir iki metin dışında hep işte bu genel 'Türk dili'ni yansıtmaktadır. Niye S. Orozbekov Türkü dil yerine kendi ana dilini, yani Kırgız Türkçesini tercih etmiyor? Bunun nedenini Manas Destanı'nın genel Türk tarihini, kültürünü yansıtan,

Türklük bilincini barındıran bir destan ve S. Orozbekov'un kendisinin Türklük şuuruna sahip birisi olmasıyla açıklamak mümkündür. H. Geyikoğlu, destanda anlatılan Eski Türk hayatına ait kavramları ve diğer Türk destanlarında yer alan ortak unsurları dikkate alarak Manas'ı sadece Kırgız Türklerinin değil bütün Türklüğün ortak bir kültür ürünü olarak düşünmekte; N. Yıldız ise destana yansıyan ortak motifleri dikkate alarak Manas'ın bütün Türk boyları açısından bir ansiklopedi özelliğini taşıdığını belirtmektedir (Geyikoğlu 2001: 203; Yıldız 1995: 47). M. Çeribaş, Manas Destanı'nın S. Orozbekov varyantındaki aidiyet duygusunu ve Türk kimliğini ele aldığı değerli çalışmasında S. Orozbekov'un daha küçük yaşlarda Özbek bir moldo (molla/hoca) aracılığıyla Çağatay Türkçesini ve temsilcilerini tanıyarak Yusuf Has Hacib'in söz varlığına ve üslubuna, Ebulgazi Bahadır Han'ın tarihçiliğine ve şecereciliğine, Ali Şir Nevai'nin Türkçeciliğine vakıf olduğunu, dolayısıyla destanda millî şuuru, millî birlik ve Türklük duygusunu sık sık işlediğini belirtmektedir (Çeribaş 2012: 211). Bundan başka, destandan hareketle, Rus hâkimiyeti tam olarak yerleşmeden önceki dönemde Türk boyları arasında dil konusunda 'ortak şuur' oluştuğunun görüldüğünü, bundan dolayı S. Orozbekov, dilini 'Türk dili', 'Türkçe' ve 'Ana dil' olarak nitelendirdiğini ifade ederek 'destanda hiçbir zaman Kırgız dili, Kazak dili' gibi tabirlere rastlanmadığını belirtmektedir (Çeribaş 2012: 211). Ancak yukarıda verdiğimiz metinlerde görüldüğü gibi destanda Kırgızca, Kırgız dili tabirleri bulunmaktadır. Adı geçen bilim adamının bu konuda yanılmasının nedeni çalışmasında S. Orozbekov varyantının sadece 6 cildini, yani 1995-2006 yılları arasında yayımlanan kitaplarını kullanmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Kırgızca, Kırgız dili tabirlerinin geçtiği metinler 2014 yılında yayımlanan 7, 8 ve 9. ciltlerde bulunmaktadır.

Metinlerden yola çıkarak destandaki 'Türkü dil'in destanda adı geçen ve Alaş, Türk, Müsülman gibi genel adlar altında toplanan Kazak, Kırgız, Kıpçak, Özbek, Türk gibi Türk boy ve topluluklarının konuştuğu genel Türk dili olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra Türkü dil ile Kırgız Türkçesi de kastedilmiştir. Buna göre S. Orozbekov için Kırgızca, yazı dili Köktürkçe ile başlayan genel 'Türk dili'dir.

Kullanılma amacından ve metindeki anlamından hareketle destandaki Türkü dil ile ilgili şu hususları belirtmek mümkündür:

1) Destandaki Türkü dil genel 'Türk dili'ni bildirmekle birlikte Kırgız Türkçesini de yansıtmaktadır. Bunun delili bazı metinlerde Türkü kelimesinin Kırgızca, Kırgız dili ile eş anlamlı olarak birlikte geçmesidir. Üstelik, V. metinde 'Süylögönüm Türkü til (*Konuştuğum Türkü dil*)' diye Kırgız Türkçesi ile söylediği Manas Destanı'nın dilinin Türkü dil olduğunu belirtmektedir.

2) S. Orozbekov, 'Türkü dil'i temiz tutmaya çalışmakta, dolayısıyla bazı kelimelerin (alçak dağ, aybalığı, ileki, mamut) Türkçe karşılıklarını (adır, boş-

tolu, dastar, tükköyü) vermektedir.

3) Türkçe sayı sistemi verilerek bu sayıların öğrenilmesi bütün Türk halklarına tavsiye edilmektedir.

4) Destanda anlatılan bazı Türk boylarının dilinin Türkü dil olduğu ve bazı yabancı uyruklu adamların 'Türkü dili'ni bildiği anlatılmaktadır. Örneğin, kocaları köpek, karıları insan olan İtaalı halkının dilinin Türkü dil olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında uyruğu yabancı Maşalak adlı kişinin de 'Türkü dil'ini bildiği söylenmiştir.

5) S. Orozbekov bazı kahramanların ağzından Türkü dil ile ilgili düşüncelerini bildirmektedir. Örneğin, I. metinde destan kahramanı Caynak'a Türkü dilin derin bir dil olduğunu söyleyip Türk halklarına bunu iyi bilmelerini önermekte, sonra kendisi 'Aligi bakır sözünün, Sovetine kiriniz (*Bu insanın dediklerinin, Tavsiyesini alınız.*)' diye kendi görüşünü bildirmektedir. Dikkat edilmesi gereken durum bu mısraların kendisine ait olduğunu Rusça bir kelime olan sovet (tavsiye) sözünü kullanarak, yani çok ince bir şekilde ifade etmesidir.

6) 'Türkü dil'in ortaya çıkış tarihi ve sosyolengüistik durumu verilmiştir. III. metinde Nupil Han döneminde Türklerin dili ayrılıp Türkü til denildiği ve Türkü dil ayrıldıktan dört yüz sene sonra Türklerin Hristiyanlığı kabul ettikleri anlatılmaktadır. Hristiyanlığın MS I. yüzyılda ortaya çıktığını ve Türklerin bu tarihte Hristiyanlığı kabul ettiklerini kabul edersek 'Türkü dil'inin ortaya çıkışı MÖ IV. yüzyıla denk gelmektedir.

XII. metinde Çinliler ile Oğuzların geçmişte karışık yaşadığı, Çince konuştukları, Manas'ın başkaldırarak Türk devletini yeniden kurmasından ve İslam'ı kabul etmelerinden sonra 'Türkü dil'in yeniden konuşulmaya başladığı anlatılmaktadır.

7) Yurdundan, halkından uzak kalan Türk insanının ana dili olan 'Türkü dil'ine olan özlemi ve Türkü dil şuru tasvir edilmiştir. Bu husus yurdundan sürülen Üsön'ün (Közkaman) kişiliği ile verilmiştir. Üsön VII. metinde oğluna verilen Kalmukça Kökçör ismini 'Hiç olmazsa Türk dili, Kökçököz adını versem' diye değiştirmektedir. VIII. metinde oğullarının Türkü, Kırgız dilini unutmamaları için onlarla bu dilde konuşmaya çalıştığını söylemektedir. XI. metinde de 'Halkımın dilini özledim, Gerçek dili özledim, Türkünün dilini özledim.' diye ana dili olan 'Türkü dil'i özlediğini dile getirmektedir.

8) 'Türkü dil'inin yazıda kullanıldığı belirtilmektedir. Bu durum XIII. metinde Manas'ın türbesini yapan Sadık Usta'nın türbeye kendi dili olan Farsça, dinî ayetlerin dili olan Arapça dışında 'Türkü dil'inde de cümleleri yazdığı tasvir edilerek verilmiştir.

9) 'Obolku Türktün sözündö (*Evvelki Türk'ün dilinde*) (III. kitap, s. 270)'

ve 'murunku Türktün tilinde (*Eski Türk'ün dilinde*) (VI. kitap)' gibi ifadelerle Eski Türkçe kavramı ifade edilmiştir.

Sonuç

Manas Destanı, özellikle S. Orobakov varyantı Türk boy ve topluluklarının tarihi, inancı, kültürü ve etnografyası ile ilgili değerli bilgileri kapsayan bir destandır. Özellikle Türklük bilincini yansıtan birçok unsurun yer alması çok ilginçtir. Üzerinde yaptığımız çalışma sonucunda Manas Destanı'nın S. Orozbekov varyantındaki dil ile ilgili verilerin hemen hemen hepsi Türkü/Türki til, Türk tili, Türkünün tili gibi tabirlerle verilen genel Türk dili üzerinde olduğunu gördük. Türkü dil kavramının geçtiği metinler taranarak, bu metinlerin analizi yapıldıktan sonra 'Türkü dil'in Kırgız Türkçesini, daha çok bütün Türk halklarına ait olan ve Köktürkçe ile başlayan genel 'Türk dili'ni ifade ettiği sonucuna varıldı. Destandaki verilere göre Kırgız Türkçesi genel Türk dili içinde bir dildir. Bunu VII. kitabın 267. sayfasındaki 'Kırgızdın sözü Türk eken (*Kırgızın dili Türk imiş*)' mısrası çok net göstermektedir. Makalemizde destandaki Türkü dil ile ilgili hususlar sekiz madde şeklinde verilmiştir. Örneğin, destanda 'Türkü dil'in ortaya çıkış tarihi ve durumu tasvir edilmiştir. Bundan başka 'Türkü dil'in yazı dili olarak kullanıldığı da gösterilmiştir. Özellikle, yurdundan, halkından uzak kalan Türk insanının ana dili olan 'Türkü dil'ine olan özlemi ve Türkü dil şuru tasvir edilmiştir. Bu husus yurdundan sürülen Üsön'ün (Közkaman) kişiliği ile verilmiştir. Üsön VII. metinde oğluna verilen Kalmukça Kökçör ismini 'Hiç olmazsa Türk dili, Kökçököz adını versem' diye değiştirmektedir. VIII. metinde oğullarının Türkü, Kırgız dilini unutmamaları için onlarla bu dilde konuşmaya çalıştığını söylemektedir. XI. metinde de 'Halkımın dilini özledim, Gerçek dili özledim, Türkünün dilini özledim' diye ana dili olan 'Türkü dil'i özlediğini dile getirmektedir.

Manas Destanı'ndaki Türkü dil kavramı söz konusu destanın sadece Kırgız Türklerinin değil, bütün Türk boy ve topluluklarının tarihini, kültürünü, inancını ve millî kimlik duygusunu kapsayan bir ansiklopedi özelliği taşıyan bir eser olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu eserimizi her açıdan kapsamlı bir şekilde incelemek günümüzün talebidir.

Kaynaklar

- ARİSTOV N. A. (2003), *Trudi Po İstorii i Etničeskomu Sostavu Tyurkskih Plemen*, Bişkek, İlim.
- BLAGOVA, G. F. (1973), "Varyantniye Zaimstvovaniya Turok-Tyuk i İh Leksiçeskoje Obo-sobleniye v Russkom Yazıke (K Stanovlenii Obobşayuşego İmeni Tyurkoyazıçnıh Narodov)", *Tyurkologičeskiy Sbornik-1972*, s. 93-140.
- ÇERİBAŞ, Mehmet (2012), "Manas Destanı'nın Sagımbay Orozbekov Varyantında Aidiyet Duygusu ve Türk Kimliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 196, (Şubat), s. 201-228.
- ERCİLASUN, A. B. (2007a), "Türk Dünyası ve Türk Dili: Geçmiş ve Hedefler", *Makaleler*:

- Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (Yayına hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara, Akçağ Yayınları, s. 391-397.
- ERCİLASUN, A. B. (2007b), “Dilimizin Adı”, *Makaleler: Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (Yayına hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara, Akçağ Yayınları, s. 15-38.
- ERCİLASUN, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014), *Kâşgarlı Mahmud, Divânı Lugâti t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara, TDK Yayınları.
- GEYİKOĞLU, Hasan (2001), “Tarih Açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliği’ndeki Türklerin Millî Duygularına Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6, s. 201-207.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine (1995), “Manas Destanında Soy-Dil-Din Üçgeni”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Emine Güsroy-Naskali), Ankara, TDK Yayınları, s. 288-294.
- KARAHAN, Leyla (2011), “Tarih Boyunca Türk Dilinin Yayılma Alanları”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara, s. 13-28.
- MUSAEV, Samar vd. (Haz.) (1995), *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov), I. kitap*, Bişkek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- MUSAEV, Samar vd. (Haz.) (1995), *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov), II. kitap*, Bişkek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- MUSAEV, Samar vd. (Haz.) (1995), *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov), III. kitap*, Bişkek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- MUSAEV, Samar vd. (Haz.) (1995), *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov), IV. kitap*, Bişkek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- MUSAEV, Samar ve Mederalieva, C. (Haz.) (2006), *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov), V. kitap*, Bişkek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- MUSAEV, Samar vd. (Haz.) (2014), *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov), VII. kitap*, Bişkek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- MUSAEV, Samar vd. (Haz.) (2014), *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov), VIII. ve IX. kitaplar*, Bişkek, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- TOPARLI, Recep vd. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara, TDK Yayınları.
- TEKİN, Talat (2007a), “Türk Şiveleri Mi, Türk Dilleri Mi?”, *Türkoloji Eleştirileri*, 2. ve genişletilmiş baskı, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Ankara, Simurg Yayınları, s. 286-290.
- YILDIZ, Naciye (1995), “Manas Destanı’nda Hoşgörü”, *Millî Folklor* 26, (Yaz), s. 47-50.

